

ПОТЕНЦІАЛ ДІАЛОГУ ЯК ФОРМИ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Статтю присвячено дослідженню потенціальних можливостей діалогу як форми комунікативної взаємодії між учителем та школярами. На основі вивчення наукової літератури окреслено теоретичні підходи до розуміння діалогу, комунікативної та діалогічної взаємодії. Розкрито розуміння проблеми діалогу в контексті філософії, психології, і педагогіки, виділено підстави для розгляду педагогічного аспекту діалогічної взаємодії. Доведено, що діалогічна взаємодія розуміється як процес специфічної діяльності учасників освітнього процесу, який характеризується наявністю єдиної мети та загальною мотивацією, наявністю кінцевих результатів, а також єдиного простору й одночасності виконання індивідуальної діяльності. Зроблено припущення, що основними принципами діалогічної взаємодії в освітньому процесі мають бути: значуща інформація, повага та прийняття, активне слухання, відкритість і чесність. Узагальнено методи комунікативної взаємодії, а саме, запитання та відповіді, зворотний зв'язок, групові обговорення, гра та імітація. Виділено стратегії ефективної діалогічної взаємодії: заохочення ініціативи, позитивне підкріплення, урахування вікових особливостей. У статті розглянуто можливості використання різних видів комунікативної взаємодії вчителя й учня задля мотивації до навчання, пояснення вихідних даних проблемних чи навчальних ситуацій, обговорення алгоритму виконання конкретного виду роботи, розмірковування з приводу способів виконання обов'язків роботи, прогнозування та обговорення якості одержаних результатів. Зроблено висновки, що діалогічна взаємодія вчителя та учнів на уроках має суттєвий потенціал для покращення освітнього процесу. Вона сприяє розвитку критичного мислення, підвищенню мотивації та замученості кожного учня в освітній процес, розвитку комунікативних навичок та індивідуалізації навчання. Упровадження методів та стратегій діалогічної взаємодії в освітній процес дозволяє створити більш динамічне та продуктивне освітнє середовище, у якому кожен учень почувається активним учасником та має можливість реалізувати свою особистісну позицію.

Ключові слова: діалог, діалогічна взаємодія, комунікація, майбутні учителі, потенціал, школа.

Постановка проблеми. Сучасна школа продукує нові прийоми, методи, форми навчання, шукає інноваційні підходи до змісту освіти, перетворюючись на відкриту освітню систему. Значна увага сьогодні приділяється використанню навчального діалогу в освітньому середовищі задля формування комунікативних умінь та навичок, розвитку звички взаємодіяти з учасниками освітнього процесу.

Не можна сказати, що проблема використання діалогу в навчанні та вихованні не ставилася раніше. Спілкування та взаємодія в суб'єкт–суб'єктних відносинах змінило уявлення про процес навчання в педагогічній теорії, яке аксіоматично стало сприйматися як діалогічне. Однак діалог є настільки багатогранним явищем, що дослідити весь його багатоаспектний потенціал в межах однієї галузі видається неможливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історично склалися певні підходи до аналізу діалогу: гносеологічний підхід, що поєднує елементи діалектики, логіки, аксіології, психології (М. Бубер, Е. Левінас, М. Біблер); культурологічний підхід, що базується на принципах герменевтики (Г. Г. Гадамер), екзистенціалізму (М. Гайдеґґер), історії розвитку культур (Е. Кассіпер). Разом з тим

слід зазначити, що проблематика діалогу недостатньо глибоко розроблена у власне педагогічному контексті, у зв'язку з чим спостерігається пряме запозичення уявлень про природу діалогу із суміжних галузей (філософія, психологія) або перенесення властивостей з комунікативних практик (лінгвістика). Однак усвідомлення сутності діалогу є недостатньою умовою його ефективної реалізації, адже його потенціал розкривається саме у взаємодії рівноправних суб'єктів.

Метою статті є розкрити потенціал діалогу як форми комунікативної взаємодії в освітньому процесі, що дозволить учителю використовувати нові можливості у практичній роботі з учнями.

Виклад основного матеріалу. Особистісно орієнтоване навчання та практика педагогіки партнерства вимагають суттєвого коригування уявлень про цілі і зміст освітнього процесу, пошуку нових технологій проектування навчально-пізнавальної діяльності.

Діалог давно став універсальним інструментом пізнання. Як справедливо зазначає Л. Ткаченко: «Уся історія людства – це діалог. Він є засобом здійснення комунікативних зв'язків, умовою взаєморозуміння людей, провідним чинником вза-

емодії культур» [5, с. 213]. Сократ, який одним із перших почав використовувати діалоги під час навчання, розглядав діалог як природну форму комунікації в процесі освіти. Давній філософ вважав, що в ході діалогу вчитель і учень, постійно аналізуючи і коригуючи висловлювання одне одного, приходять до істинного знання. Процес діалогу вимагає постійної уваги до того, хто говорить, до його слів і обставин розмови. За таких умов технологія навчання передбачає організацію навчальних діалогів, їх аналіз, порівняння початкових задумів співрозмовників, розбір фрагментів, у яких думки спотворилися. Співрозмовники взаємодіють у діалозі лише коли готові допомогти один одному. Діалог вчить взаємності та колективізму, тобто несе у собі ще й гуманістичний потенціал.

Донедавна у більшості педагогічних досліджень взаємодія учасників освітнього процесу розглядалася як нерівноправна. Учитель заздалегідь планує й знає як має пройти урок. Натомість учень не має й гадки про це, хоча вчитель вимагає від учня знайти правильну відповідь на поставлене питання. Такий урок нагадує гру, у якій всі відповіді учнів заздалегідь відомі та враховані вчителем на етапі планування уроку.

За визначенням Українського педагогічного словника діалог (у педагогіці) – це «форма ліквідації виховних конфліктів шляхом обміну думками сторін і знаходження спільної позиції», а діалог у навчанні – «форма педагогічної взаємодії учителя–учня (учня–учня) в умовах навчальної ситуації, в ході якої відбувається інформаційний обмін, взаємний вплив і регулюються відносини. Специфіка навчального діалогу визначається цілями, умовами та обставинами взаємодії» [6, с. 96]. У свою чергу І. Михайлюк відмічає, що «діалог у педагогіці розглядається як метод навчання і виховання» [4, с. 437].

Діалогічний підхід в освіті ґрунтується на відкритості. Учитель показує логіку своїх міркувань, розкриває процес свого розуміння. Його слово на уроці є відкритою думкою, а не вичерпним твердженням. Розумні підходи мінімізують частку монологічних форм навчання. Через це й структура текстів підручників орієнтується на те що, школяр веде із ними власний діалог. За словами О. Копіци «Успішна взаємодія педагогів з учнями дозволяє останнім спостерігати за уміннями спілкуватися, що призводить у взаємодії з учнями до оволодіння певними прийомами спілкування. Якщо необхідно, учень не боїться брати ініціативу проведення диспуту (тематичного діалогу, дискусії тощо) на себе» [3].

Розуміння можна досягти лише при взаємному слуханні, стеженні співрозмовників за їхніми думками. Аби переконатися в цьому, необхідно вміти ставити питання, що виражають щире бажання комуніканта з'ясувати сутність думки того, хто

говорить. Розумні підходи до пізнання буття вимагають ставити питання та відповідати на них. У той час як традиційний описовий спосіб викладу навчального матеріалу не дозволяє цього зробити. Освіта як і раніше, ґрунтується на авторитеті педагога, на домінуванні його особистості в освітньому процесі. І до нині жива традиція абсолютизації слова вчителя. Це пригнічує будь-яку потребу учня запитувати. Адже якщо слово педагога – істина, то школяр, який запитує не опанував матеріал або просто не уважний. У цьому контексті В. Бучма висловлює думку, що «взаємодія вчителя з учнями у формі діалогічного спілкування, спрямована як на організацію спільної діяльності та її продуктивне виконання, так і на гуманізацію спілкування між учасниками педагогічної взаємодії (вчителі, учні, батьки)» [1].

Як відомо, вальдорфські педагоги, удосконалюючи вимову в дітей, учать їх говорити повними фразами адже незакінченість фрази може свідчити про незавершеність розуміння. Розглядаючи діалог як особливу діяльність, що виявляє суб'єктність педагога та дитини, учені по-різному тлумачать його природу, функції, суттєві ознаки, умови реалізації. Діалог розглядають як взаємодію його учасників та складник двосторонньої співпраці, що поєднує зусилля вчителя та учнів задля вирішення загальнозначущих проблем. Із позиції теорії діяльнісного підходу діалогове спілкування є найважливішим складником сучасного навчання та виховання. Діалог задає контекст спільної навчальної діяльності, у якій відбувається розвиток суб'єкта цієї діяльності – того, хто навчається. Ключовим для розуміння ролі діалогу як форми комунікативної взаємодії є постулат про те, що розвивається не дитина, а єдність дитини з дорослим. У зв'язку з цим нам видається за необхідне розглянути діалогічну взаємодію докладніше, зрозуміти її природу, сутнісні характеристики.

Природа діалогічної взаємодії зумовлюється її функціями. На переконання Н. Голоти та А. Карнаухової до них належать: конкретно-пізнавальна, комунікативно-розвивальна й соціально-орієнтаційна, а результативність діалогічної взаємодії «залежить від цілої сукупності факторів: мети та предмету висловлювань, відносин між співрозмовниками, їхньої компетентності у питаннях, середовища спілкування тощо» [2, с. 76]. Діалогічна взаємодія в класі починаються з тієї миті коли вчитель і учень знаходять одне одного, виокремлюючи з решти. Такому акту впізнавання передують взаємна оцінка образу, несподіваний крок, репліка.

Навчання за допомогою діалогу є одним із характерних втілень дидактичних досліджень, що пов'язані з організацією проблемного навчання та орієнтовані на спеціальне застосування пошукових процедур, формування культури рефлексив-

ного мислення. Діалог постає як комунікативна взаємодія, метою якої є вивчення проблеми. Тому вчитель зазвичай не поспішає знімати напругу проблеми. Навпаки, предмет навчання на кожному етапі діалогу постає як своєрідна загадка, потреба у пізнанні нового, бажання продовжувати комунікацію. Усе починається з постановки проблеми у вигляді питання для обговорення. Проблема не повинна мати миттєве вирішення, а радше бути каталізатором початку діалогічної взаємодії. Озвучення вихідної інформації для обговорення є способом актуалізації й організації життєвого досвіду учнів як відправного моменту для комунікативно-діалогічної взаємодії, що спрямована на спільне вирішення проблеми.

На нашу думку основними принципами діалогічної взаємодії в освітньому процесі мають бути:

повага та прийняття – учитель та учні мають виявляти повагу одне до одного, урахувати різні думки та індивідуальний досвід особистості;

активне слухання – учитель та учні мають активно слухати та демонструвати зацікавленість висловлюваннях співрозмовників;

відкритість і чесність – під час заняття має панувати атмосфера довіри, у якій учасники освітнього процесу можуть вільно висловлювати свої думки та почуття.

Цілеспрямованість навчального діалогу визначається та підпорядковується дидактичним завданням, які ставить учитель. Крім цього, вона слугує й орієнтиром для наступної самостійної роботи. Тобто діалог дозволяє не лише засвоювати фактичні знання, а й активує поглиблену роботу над предметом, дозволяє творчо застосовувати отримані знання. Для особистості, здатної до діалогічного спілкування характерними є здатність до ідентифікації, емпатії й рефлексії, завдяки яким посилюється взаємна сумісність учасників процесу. Наявність саме цих якостей є умовою звільнення від скутості, що заважає вільному й активному спілкуванню. Залежно від виду комунікативної діяльності науковцями пропонується розрізняти діалог-імітацію, діалог-обговорення та діалог-пізнання [2, с. 77]. Така класифікація вказує на те, що у ході діалогу педагог не завжди спілкується з учнями як із рівними собі, а може імітувати комунікативну взаємодію шляхом задавання питань. Це дозволяє нам виділити наступні методи комунікативної взаємодії:

1) запитання та відповіді – учитель задає відкриті питання, що стимулюють учнів до роздумів та обговорення;

2) зворотній зв'язок – учитель провадить конструктивний зворотний зв'язок, заохочуючи учнів до розвитку діалогу та коригуючи помилки;

3) групові обговорення – учитель організовує групові обговорення, під час яких діти можуть ділитися думками та вчитися взаємодіяти;

4) гра та імітація – використання рольових ігор для розгортання діалогів та рішення проблемних ситуацій.

Важливою умовою ефективної діалогічної взаємодії є робота педагога з розвитку в дітей свідомості, засвоєння способів і прийомів мислення та рефлексії. Учні повинні мати сукупність знань (уявлень, понять) про яке-небудь явище, проблему, її місці у широкому культурному контексті та співвідношення з іншими видами людської діяльності; уміти описати особистий досвід та ставлення до проблеми чи явища. При чому інтерес педагога до міркувань учнів, підтримка їхньої позиції створюють передумови особистісного включення дітей в обговорення якоїсь проблеми (ситуації) та подальше її засвоєння.

Зважаючи на викладене вище, можемо виділити такі стратегії ефективної діалогічної взаємодії:

заохочення ініціативи – учитель підтримує ініціативу дітей, пропонує різні ідеї та заохочує ставити питання;

позитивне підкріплення – учитель використання похвали та заохочення для мотивування дітей до участі в діалозі;

урахування вікових особливостей – учитель адаптує методи взаємодії відповідно до вікових та психічних особливостей молодших школярів.

Слід зазначити, що саме питання багато в чому визначають сутність та хід комунікативного процесу. За допомогою питань можна спрямувати процес діалогічної взаємодії в потрібному напрямі, відповідно до визначених цілей і завдань; перехопити та утримати ініціативу в діалозі, дати можливість учневі проявити себе. Існують питання, що задають з метою отримання відповіді і риторичні питання, у яких важлива не так відповідь, як сам процес мислення. Для діалогічної взаємодії найбільш суттєвими є питання, у результаті обговорення яких, буде створюватись сприятлива атмосфера для колективної роботи на основі загального підходу до проблеми. Так учні отримують можливість обміркувати висловлену іншими думку чи питання, внести правки до викладеної позиції.

Продуктивність діалогічної взаємодії підвищується коли вчитель дає час учням на обміркування відповіді; уникає невизначених та двозначних питань; змінює перебіг міркувань учнів (розширює їхні думки чи змінює їх напрямки); уточнює, пояснює висловлювання учнів, ставлячи запитання, що спонукають до поглиблення думки. Запитання для вчителя, що перетворюється на запитання для учня – дієвий чинник виникнення інтересу. Мовні структури і риторичні засоби сприяють як первісному зародженню інтересу, так і його розвитку. Цікавою може бути не лише тема заняття, а й саме заняття. Саме тому вчитель, поставивши перед собою певне дидактичне завдання, щоразу

має детально аналізувати оптимальні мовні шляхи його вирішення, подолання комунікативного дискомфорту. Ще Сократ стверджував, що запитання завжди складніше за відповідь. Знання може бути лише у того, хто має запитання. Хто хоче мислити має запитувати. Діалог виникає, коли учень відповідає запитанням на запитання, що допомагає краще дізнатися та зрозуміти не лише себе, а й співрозмовника.

Іншим фактором, що визначає перебіг комунікативного процесу є пауза. Тривалість паузи, яку робить вчитель, очікуючи відповіді від учнів дає уявлення про занурення в процес. Засобом паузи вчитель підкреслює важливість того, що відбувається у свідомості учня, дає змогу зануритися в себе, визначити важливі аспекти, які будуть озвучені в подальшому. Особливо це проявляється під час групової взаємодії. Зі збільшенням паузи змінюється й перебіг взаємодії змінюється: збільшується тривалість відповідей, кількість висловлювань, підвищується впевненість учнів, посилюється творча спрямованість мислення, судження стають більш доказовими, зростає включеність учнів з пасивною поведінкою, учні ставлять більше питань.

Будь-яка практична діяльність учителя має спиратися на факти, події та пов'язані з ними переживання, які закладені у навчальному матеріалі, а також побачені, пережиті самим учителем. Дії вчителя стануть більш доступними та зрозумілими для учнів, бо педагог керується своїм, а чи не чужим досвідом, який добровільно прийнятий, а не вимушено нав'язаний. Привнесення власного досвіду й переживань у педагогічну діяльність має вирішальне значення для реалізації особистісно орієнтованої парадигми навчання. Учитель повинен, організувати освітній процес таким чином, щоб створити сприятливі умови для зародження та розвитку думок у здобувачів. Окрім власного досвіду, учитель залучає й суб'єктний досвід учнів. За таких умов вчитель набуває ролі режисера уроку, а учні не просто слухають вчителя, але постійно взаємодіють з ним у діалозі, висловлюють свої думки, діляться своїми знаннями, обговорюють те, що запропонували однокласники, відбирають з допомогою вчителя потрібний варіант.

Разом з тим, вважаємо за доцільне вказати й на найбільш поширені труднощі, які виникають під час діалогічної взаємодії, а саме: скутість учасників, сором'язливість, непорозуміння та конфлікти. На жаль, діти ще не можуть усунути означені труднощі самостійно, тому завдання вчителя – допомогти учням відчувати себе впевнено, створити атмосферу підтримки й доброзичливості, поваги та взаємоввічливості, уміти слухати учнів, бути уважним співрозмовником, постійно стежити за думками учнів, прагнути зрозуміти не тільки почуте, а й те, що стоїть за словами, відмовитися

від звички будь-що стверджувати свою правоту і зробити це щиро. Діалогічна взаємодія має сприяти залученню учнів до загальної навчально-пізнавальної діяльності, викликати внутрішню необхідність у цій діяльності, складати враження, що ініціатором діяльності є вони самі.

Комунікативна взаємодія через діалог може відбуватися у ході навчальних бесід – коли вчитель обговорює з дітьми прочитаний текст, задаючи питання про сюжет, персонажів, їхні вчинки й мотиви; проєктної роботи – у процесі роботи над проєктом діти обговорюють ідеї, розподіляють завдання та спільно вирішують виникаючі проблеми; рефлексивних діалогів – обговорення з дітьми їх навчальних досягнень, і труднощів, що допомагає їм усвідомлювати та оцінювати свою діяльність, прийомів формування критичного мислення (правда/неправда; знаю/не знаю/хочу дізнатися). Сучасні технології дозволяють використовувати мультимедійні дошки і планшети для створення захоплюючих, інтерактивних діалогів. Усе викладене вище, дає підстави стверджувати, що діалогічна взаємодія між учителем та школярами – це основа ефективного навчання, що сприяє всебічному розвитку дітей та формуванню в них позитивного ставлення до навчального процесу.

Висновки і пропозиції. Підбиваючи підсумки нашої розвідки, хочеться зазначити, що трансформаційні процеси в освіті призвели до зміни функції вчителя: у сучасних умовах він сприяє усвідомленню учнями необхідності ефективної комунікативної діяльності, стимулює прояви якостей особистості, що становлять її суб'єктність. Однак провідна роль вчителя у побудові навчального діалогу не лише зберігається, а розширюється, ускладнюється, що вимагає формування нових компетентностей у майбутнього педагога. Уміння будувати діалог, діалогічну взаємодію відповідно до дидактичних уроку – показник рівня професіоналізму вчителя. Діалогічна взаємодія стимулює учнів до аналізу, оцінки та формулювання власних думок. Учні навчаються ставити питання, заперечувати твердження та аргументовано обґрунтовувати свою точку зору. Це сприяє розвитку навичок критичного мислення, підвищує мотивацію та залученість учасників, робить освітній процес більш цікавим та значущим для учнів, сприяє розвитку навичок ефективної комунікації, учні вчать чітко і ясно висловлювати свої думки, слухати та поважати думки інших, працювати у команді, дозволяє вчителю краще розуміти індивідуальні потреби та інтереси учнів.

Список використаної літератури:

1. Бучма В. В. Діалогічна взаємодія як складова педагогіки партнерства в концепції Нової української школи. *Формування позитивної громадської думки щодо освітніх інновацій: підсумки*

- IV етапу експерименту* : матеріали круглого столу (м. Київ, 13 червня 2019 р.). *Вісник психології і педагогіки*. Вип. 24. 2019. URL: http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-_Випуск_24 (дата звернення: 20.06.2024).
2. Голота Н., Карнаухова А. Діалогічна взаємодія в освітньому процесі закладу дошкільної освіти як умова ефективного розвитку комунікативної компетентності дітей дошкільного віку. *International Science Journal of Education & Linguistics*. 2022. Вип. 1(3). С. 70–79.
 3. Копіца О. І. Формування умінь діалогічної взаємодії майбутніх учителів та інтерактивні технології навчання. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2005. Вип. 24. С. 167–170.
 4. Михайлюк І. В. Феномен діалогу: теоретичний аналіз традиційних і сучасних тенденцій дослідження. *Проблеми сучасної психології* : Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. 2014. Вип. 26. С. 428–441.
 5. Ткаченко Л. П. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до діалогічної взаємодії в навчально-виховному процесі. *Педагогіка та психологія* : зб. наук. праць ХНПУ імені Г. С. Сковороди. 2016. Вип. 52. С. 210–219.
 6. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко ; [гол. ред. С. Головка]. Київ : Либідь, 1997. 373 с.
-

Guo Jiankun. The potential of dialogue as a form of communicative interaction in the educational process

The article is devoted to the study of the potential possibilities of dialogue as a form of communicative interaction between the teacher and schoolchildren. Based on the study of scientific literature, theoretical approaches to understanding dialogue, communicative and dialogical interaction are outlined. The understanding of the problem of dialogue in the context of philosophy, psychology, and pedagogy is revealed, the grounds for considering the pedagogical aspect of dialogic interaction are highlighted. It has been proven that dialogic interaction is understood as a process of specific activity of participants in the educational process, which is characterized by the presence of a single goal and common motivation, the presence of final results, as well as a single space and simultaneous performance of individual activities. It is assumed that the main principles of dialogical interaction in the educational process should be: meaningful information, respect and acceptance, active listening, openness and honesty. The methods of communicative interaction are summarized, namely, questions and answers, feedback, group discussions, play and imitation. Strategies for effective dialogic interaction are highlighted: encouraging initiative, positive reinforcement, taking into account age characteristics. The article examines the possibilities of using different types of communicative interaction between a teacher and a student for motivation to study, explaining the initial data of problematic or educational situations, discussing the algorithm for performing a specific type of work, thinking about ways to perform the scope of work, forecasting and discussing the quality of the results obtained. It was concluded that the dialogic interaction of the teacher and students in the lessons has a significant potential for improving the educational process. It contributes to the development of critical thinking, increasing the motivation and involvement of each student in the educational process, the development of communication skills, and the individualization of learning. The implementation of methods and strategies of dialogical interaction in the educational process allows to create a more dynamic and productive educational environment in which every student feels like an active participant and has the opportunity to realize his personal position.

Key words: *dialogue, dialogic interaction, communication, future teachers, potential, school.*